

MUNOJATXON ASQAROVA¹

ADABIY JARAYONDA PORTRET YARATISH MUAMMOSI (OYBEK IJODI MISOLIDA)

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiyotshunos olim Homil Yoqubovning adabiy jarayonda portret yaratish muammosi zamondoshi hamda do'sti Oybek ijodi misolida yoritib berilgan. Oybek ijod mahsulining muammo ko'lamini va munosabat tarzi, uslubiga nisbatan adabiy qarashlar o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: poetik san'at, munosabat, muammo, adabiy portret, o'xshatish.

Аннотация: В данной статье исследуется проблема создания портрета в литературном процессе литературоведа Гамиля Ягубова, освещается на примере творчества его современника и друга Ойбека. В статье отражены литературные взгляды на масштаб проблемы, мироощущение и стиль творчества Ойбека.

Ключевые слова: поэтическое искусство, мироощущение, проблема, литературный портрет, сравнение.

Abstract: This article examines the problem of creating a portrait in the literary process of literary critic Gamil Yagubov, illuminating it using the example of the work of his contemporary and friend Oybek. The article reflects literary views on the scale of the problem, Oybek's attitude and style of creativity.

Keywords: poetic art, attitude, problem, literary portrait, simile.

Arastu adabiy asarning paydo bo'lishi haqida fikr yuritib, shunday deydi: "Biz umuman, poetik san'at to'g'risida, shuningdek, uning alohida ko'rinishlari va ulardan har birining imkoniyatlari, poetik asarning yaxshi chiqishi uchun fabula qanday tartibda tuzilishi zarurligi to'g'risida so'zlaymiz" [1. 20]. Albatta uning fikri tom ma'noda asosli. Lekin bundan tashqari, asarning nechta va qanday qismlardan iborat bo'lishi, shu bilan birga, bu tadqiqotga tegishli bo'lgan hamma boshqa masalalarga to'xtalib o'tamiz. Tabiiyki so'zimizni boshlang'ich masaladan boshlaymiz.

Epos va tragediya, shuningdek, komediya va diframba ijod etish, avletika va kifaristikaning katta qismi – bu hammasi, umuman aytganda, o'xshatish (mimesis) san'atidan o'zga narsa emas. Ular o'zaro uch jihatdan farqlanadi:

- 1) tasvirlanish vositalarining turiligi;
- 2) tasvirlanayotgan obyekt;
- 3) o'xshatish usullarining rang-barangligi.

Ba'zi kishilar mahorat, ba'zilar malaka sababli, yana ba'zilar tug'ma iste'dodlari tufayli bo'yoqlar va shakllar yordamida ko'p narsalarning tasvirini – o'xshashini tasvirlaydi.

Yozuvchilar muayyan shaxslarni tasvirlaydilar. Ular esa yaxshi yoki yomon bo'lishi mumkin. (Negaki, shaxslarning qandayligi shu bilan belgilanadi, zero, hamma odamlar xarakterlaridagi il-

¹ asqarova.munojatxon19@gmail.com

latlari yoki fazilatlarini jihatidan farqlanadi). Ular bizdan yaxshiroq yoki bizdan yomonroq yoki hatto bizdek bo'ladilar.

Bu sohada asarlar yana tasvirlash usullari jihatidan ham bir-biridan farqlanadi. Zotan bir xil narsani bir xil vosita bilan tasvirlagan holda yo muallif voqealarga aralashmay hikoya qilishi, yoki o'zini xuddi qahramondek tutishi mumkin. Yoki butun hikoya davomida muallif o'zligicha qolishi yoxud barcha aks ettiriluvchi shaxslarni gavdalandirishi mumkin. Nima bilan, nimani va qanday aks ettirish usulidagi uch xil tafovut ana shulardan iborat. Poetik san'atning kelib chiqishiga ochiq-oydin ikkita sabab bo'lib, ikkalasi ham tabiiydir. Birinchidan, taqlid, o'xshatish insonga bolalikdan xos bo'lgan xususiyat. Inson boshqa jonli mavjudotlardan o'xshatish qobiliyatiga ega ekanligi bilan ham farqlanadi, hatto dastlabki bilimlarni u o'xshatishdan oladi va bu jarayon samaralari barchaga huzur bag'ishlaydi. Buni quyidagi dalil ham isbotlaydi. Biz haqiqatda yoqimsiz ko'ringan narsalarga, masalan, jirkanch jonivor va murdalar tasviriga zavq bilan boqamiz. Buning sababi shundaki, bilim olish faqat faylasuflargagina emas, balki boshqa kishilarga ham yoqadi, farq shundaki, oddiy odamlar bilish uchun tomosha qilmaydilar Ular tasvirga zavqlanib qaraydilar. Chunki ular tasvirga qarab "manavi narsa bunday ekan", deb mulohaza yuritishni o'rganadilar. Agar o'xshashi tasvirlangan narsani avval ko'rmagan bo'lsa, o'xshatishdan emas, balki bichim, bo'yoq yoki shunga o'xshash boshqa bir narsadan zavq tuyadi. Zero o'xshatish garmoniya va ritm singari qadimdanoq odamlarning tabiatiga xos xususiyatdir. Odamlar qadimdan tabiatan o'xshatishga qobiliyatli, ular buni oz-ozdan taraqqiy ettira borib, badiiylar she'rlardan haqiqiy poeziyani yuzaga keltirishgan. Ba'zi ilmiy ishlarda muayyan adabiy asar tahlil qilinarkan, uning g'oyasi haqida batafsil fikr yuritiladi-yu, ammo o'sha g'oyani ifodalovchi badiiy vositalar unutiladi. Mabodo, ularda asarning badiiyligi tilga olinib qolguday bo'lsa, qahramonning ishlari, xatti-harakatlarining ishonarli ekanligi haqida uzoq-yuluq mulohazalar yuritiladi. Natijada, asar g'oyasining badiiy g'oyasi badiiy ifodasi tahlilsiz qoladi. Bu esa adabiyotshunoslik va tanqidda baho me'yoringa buzilishiga olib keladi. Vaholanki, asar g'oyasini badiiy tasvir vositalaridan ajratib tahlil qilish mumkin emas.

Ayrim tanqidchilar va adabiyotshunoslar badiiy portret tasvirini inson qiyofasini yorqinroq, aniqroq ko'rsatish uchun zarur deb hisoblaydi. To'g'ri, yozuvchi personajlarning yuzi, ko'zi, imo-ishorasi, gaplashish ohangi, kiyinishini tasvirlashdan ularning ma'naviy dunyosini ochishda bir vosita sifatida foydalanadi. Shu boisdan ham portret tasvirini asar g'oyasini ochish, qahramonlarning individual qiyofasini gavdalandirishdagi o'rnini tekshirish yozuvchining obraz yaratishdagi mahoratini, hayotni tasvirlash prinsiplari – uslubini o'rganishga imkon beradi. Lekin portret san'ati va uning qahramon ruhiy dunyosini ochishdagi vazifasini tekshirish bilan shug'ullanuvchi ba'zi adabiyotshunoslar o'z maqolalarida "portret" tasviri ayrim hollardagina psixologik "yuk"ni tashiy oladi, "shuning uchun ham asosiy diqqat tashqi qiyofa belgilarining qahramon ruhiy dunyosini ochishdagi vazifaga emas, balki tashqi qiyofa belgilarining tasviriga qaratilishi lozim", degan fikrni oldinga surishgan. Bu borada ko'p olimlar bilan bahslashishga to'g'ri keladi. Jumladan, E.B.Tagor ilgari surgan fikrlar bilan ham ushbu masalada munozarali o'rinlar mavjud. Uning yarim asr avval bildirgan fikricha: "Portretni mustaqil ilmiy tekshirish obyekti sifatida olish metodologik nuqtai nazardan maqsadga muvofiq emas", "Portret tasvirining tahlili haqida gap ketarkan, asosiy diqqat tashqi qiyofa belgilari bilan xarakterning aloqasigamas, balki tashqi qiyofa belgilarining tasviriga qaratilishi lozim" [2. 53]. Hatto "Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati"-da ham "Badiiy portret bu badiiy asarda insonning tashqi qiyofasi, uning aft-basharasi, kiyimini tasvirlash demakdir. Ba'zan qahramonning ichki portreti asarda tasvirlangan inson xarakterining qirralari, uning ruhiy kechinmalarini aks ettiradi" [2. 53], degan ta'rif beriladi. Buning ustiga ba'zi tanqidchilar portret tasviri haqida fikr yuritganda, uning obraz yaratish imkoniyatlarini cheklab

qo'yishadi. Go'yo portret tasviri "ba'zi" hollardagina qahramonning ruhiy dunyosini yoritishga xizmat qilar emish. Bu fikrlarda no'noq xato borligini isbotlash uchun avvalo yozuvchilarning ijodiy jarayoni va adabiyot tarixidagi obraz yaratish usullari haqida mulohaza yuritishga to'g'ri keladi.

Klassitsizm vakillari: "Qahramonni bilish uning tashqi qiyofasi bilan tanishishdan boshlanishi kerak", - degan e'tiqodda bo'lganlar. Kishilarning go'zalligi yoki xunukligi tasviri orqali qahramonlarning insoniy qiyofasi haqida kitobxonda taassurot qoldirishga harakat qilganlar. Tasvirlashning bunday usuli individual xarakterlarning yorqin chiqishiga xalaqit berardi.

Xalq og'zaki ijodi va klassik adabiyotda "qiyofasiz" portretlarning paydo bo'lishi insonlarning jonli siymosi aniq tasvirlanmaganidan kelib chiqqan. Agar "Muslimaning ko'zi ko'k edi" deyilsa, mavhum bo'ladi. Ko'k rangning turli xil tovlanishi va ko'rinishi bor. Endigina unib kelayotgan maysaning ham, dengizning ham rangi ko'k rangda ko'rinishi mumkin.

Shuning uchun ham ko'k rang birorta predmetning rangiga taqqoslanadi. Ana shu ma'noda qizlarning yuzi oyga, qomati sarvga, yigitlarning xunukligi ilonning sovuqligiga, harakati qushning yurishiga, arslonning nara tortishiga, tulkinning ayyorligiga o'xshatiladi. Bunday o'xshatishlar qahramonlarning xatti-harakatlari to'g'risida ma'lumot bersa ham ammo ularning ma'lum bir xalq vakiliga xos bo'lgan milliy belgilarini ochishga xizmat qilmas edi. Afsuski, bizning adiblarimiz asarlarida ham gohi-gohida "qiyofasiz" portretlar tez-tez uchrab turadi. Biz qahramonning ruhiy dunyosini ochishga xizmat qilmaydigan, uning betakror belgilarini berolmaydigan, umumiy portretlarga nisbatan "qiyofasiz" portret atamasini qo'llaymiz.

O'zbek adabiyotida A.Qodiriy, Oybek, G'.G'ulom, A.Qahhor, Sh.Rashidov, H.G'ulom, A.Muxtor va boshqa adiblarning obraz yaratish usulini tekshirish adabiyotshunoslik oldidagi muhim vazifalardan biridir. Shuning uchun ham ba'zi bir ilmiy ishlardagi "Abdulla Qodiriy, Oybek asarlarida qahramonlarning portretlari batafsil tasvirlanadi. Abdulla Qahhor esa, portret tasviriga yetarli ahamiyat bermaydi", qabilidagi fikrlarga qo'shilish qiyin. Negaki, har bir yozuvchining qahramon portretini yaratish san'ati haqida hukm chiqarganda muayyan asar g'oyasini ko'zda tutish lozim. Chunki yozuvchi qahramon portretini tasvirlar ekan, ularning tashqi qiyofasidagi eng xarakterli belgilarini chizishga va shu orqali ularning ruhiy dunyosini yorqin aks ettirishga harakat qiladi.

Oybek "Qutlug' qon" romanida Gulnorning go'zal ma'naviy dunyosini ochish uchun portret san'atidan o'rinli foydalangan. Yozuvchi Gulnorning "oppoqqina tuniq yuzi, qalam bilan chizilgan ingichka qoshlarida ma'no" ko'radi. "Uzun, quyuq kipriklari orasidan yongan yirik ko'zlarida tuyg'unlik, olijanoblik, ko'ngilning bahoriy tozaligi, ilqligi aks etadi". Nurining portretida buning tamoman aksini ko'ramiz. Uning "bodom qovoqlari orasidagi kichik qora ko'zlari qandaydir noz va ehtiros bilan yonadi", "tiqmachoqday bilaklarida ilon boshli oltin bilakuzuklar" yarqiraydi. Shu jihatdan boyning kichik o'g'li Salimboyvachchaning portreti ham xarakterlidir "u ingichka rangpar, qisq ko'zli, quyuq payvasta qoshli, peshonasi torroq yigit edi. Yoshi yigirma beshdan oshmagan bo'lsa ham, qarimsiq ko'rinar edi. Uning boshida yap-yangi tagdo'zi do'ppi, ustida cho'ntaklari qopqoqli qaytarma yoqali uzun jujun oq kamzul, oyoqlarida ixcham yangi etik", bu tasvirda boyvachchaning pismiqligi, ichkilikka mukkasidan ketganligiga ishora bor. M.Gorkiy ta'kidlaganidek, yozuvchi "o'zining qahramonlariga jonli kishilarday qarashi agar ularni jonli kishilar qilib tasvirlashni maqsad qilib qo'yar ekan u holda har birining xarakterli nutqi, mimikasi, yuzi, kulgisi, ko'zining ifodali qarashini topishi va ta'kidlashi lozim". Ana shundagina obrazning butunligini binobarin uning individual va tipik xususiyatlarini aks ettirishga muvaffaq bo'la oladi.

Ba'zi yozuvchilar qahramonlarning jismoniy nuqsonlarini ta'kidlash bilan ularning ruhiy dunyosini ochadi. Masalan, "Qutlug' qonda"gi Qambar cho'loqning likonlab yurishi, uning suhbat-

da qochirimlarga moyilligi sodda xozirjavob va aqlililigini ko'rsatishga bahona bo'ladi. Bir vaqtlar M.Shaginyan "Литературная газета"da e'lon qilgan maqollaridan birida Katyusha Maslova "ko'zining salgina g'ilayligi uning har narsaga tayyorligini anglatadi, uning ko'zidagi ana shu ifodani ko'rgan kishilar unga qilingan yomonlik javobgarliksiz qoladi deb o'ylashadi", deya qayd etadi. Haqiqatdan ham Qambarning likonglab yurishi Katyusha Maslovaning salgina g'ilay ko'zi kitobxonlarda ularga nisbatan iliq munosabat uyg'otadi.

"Ming bir jon" hikoyasining qahramoni Masturaning qaysidir vaziyatdagi holati haqida gap bormasin, yozuvchi albatta uning tashqi ko'rinishini tilga oladi. "Bu yerda ham tashqi ko'rinish tasviri qahramonning ichki dunyosini ko'rsatishda go'yo ko'zgu qiyofasini o'taydi",-deb yozadi tanqidchi U.Normatov. Muallif Masturaning "o'lik, haqiqiy o'lik, sap-sariq teri-yu suyakdan iborat bo'lgan murda" tarzidagi ifodasini tasvirlar ekan ana shu dahshatli ko'rinishdan ham qahramon qalbidagi go'zal xislatni ifodalash uchun belgi qidiradi. Uning "o'lim pardasi" qoplagan yuzida chaqnab turgan ko'zlarini eslatadi. "Bu hayot to'la ko'zlar" Mastura yuzidan "o'lim pardasi"ni ko'tarib yuboradi, "o'lik yuzi"ga jon kirgizgandek bo'ladi. Qahramon tanidagi ming jonni shu ko'zlardan payqash mumkin.

Portret yaratish jarayonida eng muhim belgilarni chizish va shu orqali ularning ruhiy dunyosini berishda yozuvchining qahramonlarga munosabati ko'rinadi. Shuning uchun portret tasvirida goh satirik, goh komik tasvir o'z aksini topadi. Bu usullar har xil yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin. Ba'zan qahramonning tashqi qiyofasidagi biror belgini yorqin tasvirlash uchun taqqoslash usulidan foydalaniladi. Oybek "Navoiy" romanida Hirotning qozisi Shahobiddinning yuzini "yolg'iz kaltakesakdek rangsiz, qonsiz" deb ta'riflaydi. Uning sulton huzuridagi holati Hadichabegim bilan tillashishi, may sipqorishi ham "kaltakesakdek rangsiz yuzi" ta'kidlana boradi va xalqqa nisbatan zolim va shavqatsiz qozining chirkin dunyosini tushunishimizga yordam beradi.

Keyingi yillar prozasida asardan asarga o'tib yuruvchi sayyor portretlar ko'payib ketdi. Agar asar qahramonlari qizlar bo'lsa, albatta, ularning ko'zlari "charos ko'z", "qora ko'z", "tim qora", yigitlar bo'lsa "o'rta bo'y, qora mag'iz yuzli, qirraburun" bo'ladi.

Odatda san'atkor yozuvchilar ma'lum bir davrning o'ziga xos xususiyatlarini va shu davrdagi kishilarning o'y-tuyg'ularini aks ettirishda ularning portretlari tasviridan ham foydalanishadi. Agar yozuvchi kishilarning tashqi qiyofasidagi xarakterli belgilarini qayd qilish bilan cheklanib qolsa, ularning ichki dunyosini ochish uchun foydalanmasa unda bunday tasvirlar "muallaq" bo'lib qoladi. Aytaylik, keyingi paytlarda qizlarning soch kestirishi odatiy tusga kirdi. Bu bilan soch kestirgan hamma qizlarni yengil xarakterli deb bo'ladimi? Albatta yo'q. Agar yozuvchi salbiy xususiyatga ega bo'lgan qizning obrazini yaratish uchun uning sochini kalta ekanligini shunchaki qayd qilsa, obrazning ruhiy dunyosi ochilmay qoladi. Gap qahramonlarning tashqi qiyofasidagi xarakterli belgilarni qayd qilmaslik ustida ketmoqda!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Шермухамедов П. Рухий дунё кўзгуси. –Тошкент: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат наشريёти, 1971. –Б.53.
2. Arastu. Poetika. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012. –B.20.
3. Ҳ.Ёқубов. СССР ФА Ўзбекистон филиалининг Тил, адабиёт ва тарих институти асарлари. 15 ҷерия, 12-китоб. 1941.
4. Ҳ.Ёқубов. СССР ФА Ўзбекистон филиалининг Тил, адабиёт ва тарих институти асарлари. 15 ҷерия, 15-китоб. 1941.